

De toekomst van het middenveld en het primaat van de politiek

Er tekent zich een kentering af in het denken over het maatschappelijk middenveld. Het middenveld is weer helemaal terug in het debat, en niet op een negatieve manier. In dat debat behoort het christen-democratisch gedachtegoed, dat gekenmerkt wordt door verantwoordelijkheid, gemeenschapsdenken en erkenning van de betekenis van zinervaring en de morele dimensie, voluit tot zijn recht te komen. Het boek 'De toekomst van het middenveld' leert dat de beleidskoers van paars op dit terrein voldoende aanknopingspunten biedt voor een herkenbare oppositie.

Toen een jaar of tien geleden werd gesproken van 'het middenveld' gebeurde het niet zelden dat argeloze toehoorders zich afvroegen: 'Middenveld, middenveld: heb je het over het voetbal?' De tijden zijn veranderd. Mede door het concept van een verantwoordelijke samenleving, is een levend debat ontstaan over het maatschappelijk middenveld. Dat was geen nieuw debat, want over de verhouding tussen overheid, maatschappelijke verbanden en markt wordt al decennialang intensief gediscussieerd. De discussie eind jaren zeventig en in de jaren tachtig over de houdbaarheid van de verzorgingsstaat maakte de weg vrij voor nieuwe visies en strategieën. Het

Prof. mr. dr. J.P. Balkenende

middenveld werd vooral gezien als een mogelijk alternatief voor de verzorgingsstaat: sociale partners die de werknemersverzekeringen zouden kunnen regelen en organiseren, medefinancieringsorganisaties die zich inzetten voor ontwikkelingssamenwerking, onderwijsinstellingen en -organisaties die een grotere mate van autonomie zouden moeten hebben. Door een betere markering van kerntaken van de overheid zou beleidsmatig en financieel meer ruimte kunnen worden geschapen voor het middenveld. Ook toen was het besef aanwezig dat het bij het middenveld niet louter gaat om het traditionele middenveld, maar evenzeer om nieuwe maatschappelijke bewegingen en burgerinitiatieven.

B
O
E
K
B
E
S
P
R
E
K
I
N
G

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig veranderde de toonzetting in het debat: in toenemende mate werd kritiek geuit op vervaging van contacten met de achterban, representativiteit, kunstmatige verhoudingen met de overheid. Er werd zelfs gesproken van een 'leeg' middenveld. Dergelijke kritiek kwam mede voort uit het neo-liberale denken, dat allengs meer aanhang kreeg. Het middenveld zou zich steeds minder goed verdragen met de individualisering en met de dynamiek van de markt. Regels van het middenveld werden, evenals de regels van de overheid, aangeduid als rigiditeiten die de werking van de markt belemmeren. Het verzuilde middenveld zou al helemaal niet meer passen in een tijd van secularisatie en ontkerkelijking.

Inmiddels doet zich opnieuw een kentering voor. Hoewel op sommige terreinen het marktdenken nog volop domineert – denk aan het louter beoordelen van ondernemingen op hun positie op de beurs –, tekent zich een omslag in denken af. In het publieke debat worden nieuwe begrippen gebruikt: vertrouwen, sociaal kapitaal, instituties, maatschappelijke verantwoordelijkheid, 'civil society'. Dat levert nieuwe impulsen op voor het debat over het middenveld. Zo wordt in de afscheidsbundel van de Raad voor het binnenlands bestuur 'De ontzuiling voorbij' nadrukkelijk ingegaan op de rol van het middenveld in relatie tot het openbaar bestuur. De PvdA-econoom Van der Zwan riep recent zijn partij op in de aanval te gaan tegen het neo-liberale marktdenken. Daarbij wees hij niet alleen op 'de herwinning van het politiek primaat' en de rol van de overheid maar ook op de noodzaak van herwaardering van het maatschappelijk middenveld. Het is volgens Van der Zwan niet zo dat de

politieke sturing aan kracht wint als de rol van maatschappelijke organisaties wordt teruggedrongen. "De lering die getrokken kan worden uit de ontmanteling van het maatschappelijk middenveld is dat de democratie er geen garen bij spint en de maatschappij een speelbal wordt van puur kapitalistische krachten."

Kortom, het middenveld is weer helemaal terug in het publieke debat, en niet op een negatieve manier. Toen 'paars' aantrad, ging het om herstel van het primaat van de politiek en versterking van marktwerking en concurrentie, maar inmiddels wordt de loonmatiging van de sociale partners geprezen, de SER beleeft een *revival* en de betekenis van de Stichting van de Arbeid – denk aan het flex-akkoord – wordt erkend.

Het middenveld in een 'netwerkmaatschappij' en een 'community-samenleving'

Kennelijk is het middenveld ook voor de advieswereld interessant. Vanuit Berenschot verscheen vorig jaar het geschrift 'De toekomst van het middenveld'.

De auteurs van het geschrift omschrijven het middenveld als "alle organisatievormen tussen overheid, primaire verbanden en markt die gericht zijn op een gemeenschappelijk belang en die op basis van vrijwillige participatie door burgers tot stand komen". (pagina 13). Het middenveld wordt vooral benaderd vanuit de driehoek waarden, belangen en diensten. Pas wanneer aan alle elementen wordt voldaan, kan gesproken worden van een sterk middenveldkarakter. Dit karakter neemt af wanneer een organisatie louter getuigt, lobbyt of diensten levert. Hadden de verzuilde maatschappelijke organisaties

aanvankelijk nog het karakter van echte middenveldorganisaties die de "ruggengraat van de samenleving" vormden, de verzorgingsstaat transformeerde het middenveld tot een instrument voor de uitvoering van overheidstaken; het middenveld als "afspiegeling en verlengstuk van departementen". Tel daar het corporatistische karakter van het systeem bij op en er ontstaat een systeem dat vatbaar is voor achterkamertjes, *old-boys*-netwerken, misbruik van overheidsgeld, versterking van de eigen zuil, etc. Het middenveld raakte volgens de auteurs verder onder druk door de "verzwakking van omvattende ideologieën als inspiratiebron voor de waardevorming in middenveldorganisaties" (pagina 22). Ook worden functies van het middenveld in toenemende mate overgenomen door de markt. Door het 'wegvallen van de ideologie', de voortschrijdende individualisering en de professionalisering slinkt het traditionele middenveld. Het gekende middenveld is volgens de auteurs bezig te verdwijnen. "Het fundament is al weg. De institutionele kaders staan er nog, vooral dankzij overheidsbescherming. Daarbij was het CDA een belangrijke steunpilaar. Deze steun is nu ook weg" (pagina 30).

De verzorgingsstaat wordt omgevormd tot wat een 'transactiestaat' wordt genoemd: de overheid zorgt nog voor een vangnet, maar voor het overige moet de markt de taken van het middenveld overnemen. De overheid zet zich evenmin in voor het ontstaan van een nieuw middenveld. De auteurs zijn echter van mening dat de transactiestaat onvoldoende waarborgen biedt om de samenleving van de eenentwintigste eeuw bijeen te houden. Maar wat zijn dan de alternatieven? Zolang een samenleving wordt gekenmerkt door een hoge mate

van institutionalisering zijn twee maatschappijtypen denkbaar: de verzorgingsstaat, met veel collectieve elementen, en een transactiestaat, die een veel individualistischer inslag kent. Wanneer echter fragmentarisering optreedt, ontvouwen zich twee andere modellen: aan de ene kant een 'communitymaatschappij' – met een hoge graad van collectiviteit in eigen kring –, aan de andere, individualistische kant een 'netwerkmaatschappij'. Natuurlijk worden hier typologieën gebruikt met een abstraherend karakter. Dat neemt niet weg dat er een rake typering wordt gegeven van de huidige ontwikkeling in politiek en maatschappij. Het huidige beleid zou doortrokken zijn van het wereldbeeld dat hoort bij de transactiestaat: individualiteit en marktmechanisme. "Het paarse kabinet is in beleidsmatig opzicht bezig de oogst binnen te halen die in de voorbije kabinetsperiodes is gezaaid. Ondertussen zien we dat er in de samenleving onderstromen ontstaan die op gespannen voet staan met de heersende Paarse filosofie" (pagina 41).

Vervolgens wordt de positie van het middenveld geschetst in de transactiestaat en in de scenario's van de netwerkmaatschappij en de *community*maatschappij. In een transactiestaat zijn de solidariteit en de maatschappelijke cohesie gering. Het gaat primair om marktconformiteit en ruilrelaties. Het middenveld van de transactiestaat is nog het traditionele middenveld, steunend op de herinnering aan een gemeenschappelijk gedeelde waarde en vooral gericht op het organiseren van deelbelangen. De auteurs achten een wederopstanding van het oude middenveld ondenkbaar. In de netwerkmaatschappij zullen netwerken de plaats van het traditionele middenveld

innemen. Netwerken zijn doorgaans ongreepbaar, omdat er geen duidelijke aanspreekpunten zijn; er is geen leiding. Netwerken worden beschouwd als ketens van mensen en organisaties

die met elkaar kunnen communiceren op grond van een zeker wederzijds vertrouwen. Internet is een goed voorbeeld van een netwerkmaatschappij.

Ondanks de individualisering en fragmentarisering die de netwerkmaatschappij kenmerken, menen de auteurs dat rituelen en ook religie een belangrijke plaats zullen innemen,

maar dan wel op een speciale manier: "In de netwerkmaatschappij zal religie niet het antwoord geven op ultieme levensvragen, maar meer Oosterse trekken vertonen, waarbij het ritueel zelf religie wordt en achterliggende vragen in mystiek verborgen blijven" (pagina 53).

In de *community*-samenleving is het middenveld zichtbaar en aanspreekbaar. Er ontstaan associaties rond afkomst, etniciteit, regio's, buurten en religie. 'Communities' hebben een holistisch waardesysteem, zorgen voor belangenintegratie en belangenafweging en hebben het karakter van coöperatie. Loyaliteit aan de groep zou de gedragsbepalende factor voor individuen zijn. De *communities*, met een sterke groepsoriëntatie, nemen de rol van het middenveld over. Er ontstaat een nieuw soort solidariteit, gebaseerd op etniciteit, religie en dergelijke. Er kan wantrouwen bestaan ten aanzien van wat niet tot de groep behoort. Het nieuwe middenveld heeft weinig op met de overheid; het op de natiestaat gebaseerde sociale contract verdwijnt.

De verwachting is dat zowel in een netwerkmaatschappij als in een *community*-maatschappij markt en middenveld zich zullen vermengen. Opvallend is dat de markt het in het concept van de trans-

actiestaat steeds moeilijker krijgt: "Het verdwijnen van een voldoende mate van institutionalisering en *civic culture* zal het functioneren van gezonde, op volledig vrije mededinging gebaseerde markten aantasten" (pagina 73). Zowel in de netwerkmaatschappij als de *community*-samenleving neemt de rol van de overheid af. "Het

nieuwe middenveld zit niet op de overheid te wachten." De overheid zal niet kunnen teruggrijpen op de ideëen van de verzorgingsstaat en de transactiestaat. In een netwerkmaatschappij krijgt de overheid de rol van medespeler. Krijgt de overheid voldoende toegang tot de netwerken? Een voorwaarde is dat de overheid over middelen beschikt die voor anderen interessant zijn. In een *community*-samenleving treedt de overheid op als bemiddelaar tussen de *communities*. De overheid dient dus op een minder instrumentele manier naar de samenleving te kijken; zij moet veeleer aansluiting zoeken bij wat mensen in de komende eeuw bindt: religie, etniciteit, traditie, afkomst. "De overheid zal een gevoeligheid moeten ontwikkelen voor waarden die in de samenleving opkomen die niet passen in het heersende mensbeeld van de rationeel handelende *homo economicus*. Economische prikkels zijn niet langer de enige drijvende kracht" (pagina 87). Volgens de auteurs zal het vooral gaan om culturele factoren en de betekenis die waarden spelen in de economie en in de maat-

**Bij het denken over
het middenveld past
niet een
zwart-witschema
in de zin van
traditioneel
tegenover nieuw.**

schappij. Het probleemoplossend vermogen van het nieuwe middenveld zal waarschijnlijk veel groter zijn dan nu wordt gedacht.

Kritiek

Het essay 'De toekomst van het middenveld' is niet een wetenschappelijke verhandeling die berust op empirisch onderzoek. De auteurs gaan volgens eigen zeggen uit van eigen kritische waarneming, gesprekken met deskundigen en tal van publicaties. Het gebruikte scenariodenken maakt het beeld van de toekomst van het middenveld uiteraard speculatief. Niettemin bevat de beschouwing drie elementen die voor de christen-democratische visieontwikkeling van betekenis zijn. In de eerste plaats wordt klip en klaar gesteld dat de culturele factor steeds belangrijker zal worden voor het maatschappelijk en economisch leven. "Onze stelling is dat de waardefactor in de postindustriële wereld van doorslaggevend belang gaat worden voor het succes en falen van samenlevingen. Culturele factoren zullen het maatschappelijke en economisch verkeer maken of breken. Cultuur, en vooral culturele diversificatie, is van doorslaggevende betekenis voor het succes van netwerken en *communities*, en dus voor het organisatievermogen van de samenleving" (pagina 94). Dit geluid is niet nieuw. Fukuyama's boek *'Trust'* is vrijwel geheel rondom een dergelijke gedachte opgebouwd. Terecht wordt het signaal van de betekenis van de cultuur afgegeven. Overigens, het rapport 'Werkloosheid en de crisis van onze samenleving' van de commissie-Wijffels van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, dat in 1984 verscheen, had als ondertitel: 'De samenhang tussen economie, cultuur en politiek'.

In de tweede plaats is de gehele publicatie doordrongen van de gedachte dat het middenveld veel meer dan nu een essentiële rol kan vervullen in de samenleving van morgen. Op dit moment – een tijd waarin het concept van de transactiestaat nog dominant is – zijn mensen nog te zeer geneigd het vermogen van het 'nieuwe middenveld' om zelf de problemen van de samenleving op te lossen te onderschatten. Het nieuwe middenveld zal een veel groter bereik in de samenleving hebben dan nu het geval is. "Er zal met name een grotere verflechting zijn met de markt en met de primaire verbanden. Netwerken en *communities* zouden een geweldige bron kunnen zijn voor het scheppen van nieuwe waarden" (pagina 95).

In de derde plaats nemen de auteurs afstand van enkele essentiële principes die ten grondslag liggen aan de beleidsfilosofie van de huidige paarse regering. Zo wordt kritiek geuit op het feit dat in de politiek niet langer over waarden, maar over thema's en issues wordt gediscussieerd. "Met paars heeft de depolitisering verder doorgezet, waardoor het voor de middenveldorganisaties nog moeilijker is geworden om zich op waarden te profileren" (pagina 34). Verder wordt het huidige beleid voornamelijk gekenmerkt door transactiestaat-denken. De auteurs vragen zich af of de ondergang van de transactiestaat niet alleen de staat, maar ook de markt bedreigt. "Het verdwijnen van een voldoende mate van institutionalisering en *civic culture* zal het functioneren van gezonden, op volledig vrije mededinging gebaseerde markten aantasten. De vraag is derhalve of het concept van de vrije markt, waarop het economisch beleid van vandaag steelt, niet aan herijking toe is" (pagina 73). Tenslotte raakt

het met name van sociaal-democratische zijde bepleite 'herstel van het primaat van de politiek' sleet. De roep om dit herstel gaat uit van de gedachte dat de overheid opnieuw de regie zou kunnen voeren. "Wij menen dat de rol van de overheid niet kan worden versterkt door terug te grijpen op de ideeën van de verzorgingsstaat en de transactiestaat" (pagina 83). Het klinkt zo waar als een stevig oppositioneel geluid.

Tot zover enkele punten die christendemocraten zouden kunnen aanspreken. Er zijn in de beschouwing echter ook zaken die nopen tot een meer kritische beoordeling. Het boek roept het beeld op van een traditioneel middenveld tegenover een nieuw middenveld. Met de ontzuiling, het wegvallen van ideologische fundamenten en met de erosie van het CDA als steunpilaar zou het traditionele middenveld ten onder gaan. Daartegenover staat dan het nieuwe middenveld, herkenbaar veranderd in de samenleving, gericht op oplossing van maatschappelijke vraagstukken; een middenveld bovendien dat zich niet veel gelegen laat liggen aan de overheid. Bij het beeld dat de auteurs van het middenveld hebben kunnen meerdere kritische kanttekeningen worden geplaatst.

1. De auteurs gaan uit van de gedachte "dat het middenveld als zodanig geen duidelijke maatschappelijke entiteit is die kan worden aangesproken en die beleid kan voeren. De actoren in het middenveld beschouwen wij als entiteiten, die hun eigen weg zoeken binnen maatschappelijke omstandigheden en kaders die de overheid stelt" (pagina 9). Deze gedachtegang verraadt een sterk gouvernementele oriëntatie en gaat te

weinig uit van de gedachte dat het middenveld ook zelfstandig taken kan en behoort te vervullen. De verwijzing op pagina 21 naar de kritiek op de sociale partners in het kader van de parlementaire enquête – sociale partners als belanghebbenden én als toezichhouders – is onvoldoende overtuigend. Het gaat niet alleen om het gedrag van sociale partners, maar evenzeer om de vraag of een bepaald type wetgeving van de overheid niet juist uitnodigt tot afwenteling van verantwoordelijkheid. Soevereiniteit in eigen kring, (horizontale) subsidiariteit en gespreide verantwoordelijkheid leiden tot een andere visie op de rol van het middenveld in de samenleving dan die van de auteurs van 'De toekomst van het middenveld'.

2. De gehele publicatie is, zoals gezegd, doordrongen van de gedachte dat waarden essentieel zijn voor het functioneren van de samenleving. Het verdwijnen van bestaande instituties en structuren zal, aldus de auteurs, worden gecompenseerd door 'cultureel geïnspireerde waarden'. Hier wordt echter direct aan toegevoegd: "De vraag welke die waarden zullen zijn ... is in deze studie niet aan de orde" (pagina 94). Hier wordt te snel voorbijgegaan aan waarden die voor een betekenisvol functioneren van het middenveld essentieel zijn. Vergelijkbare kritiek kan worden geleverd op Fukuyama die eveneens niet al te diep ingaat op de waarden die aan 'vertrouwen' vooraf gaan. En toch kan een reflectie op die waarden niet worden gemist. Robert Bellah c.s. wijzen in het boek *'The Good Society'* terecht op de onderlinge samenhang van vertrouwen, verantwoordelijkheid en het beeld van een goede samenleving. Wat betreft het laatste wordt dan onder meer gerefereerd aan

de bekende brief van de Amerikaanse bisschoppen over de economie van de Verenigde Staten (1986). Wie het over verantwoordelijkheid heeft, kan inderdaad niet voorbijgaan aan de christelijk-sociale wortels van dit begrip. Wie het over waarden heeft, moet daarover niet in abstracte termen spreken, maar de waarden benoemen. Liberale waarden die vooral zijn gestoeld op een individualistisch ethos zijn nu eenmaal anders dan christelijk-sociale waarden waarin het gemeenschapsdenken sterk doorklinkt.

3. Het laatste punt kan niet los worden gezien van de bejegening van het traditionele middenveld door de auteurs. Zeker, het uit het verleden stammende middenveld heeft het niet gemakkelijk. Bovendien leiden processen van fusies en federaties tot geheel nieuwe organisatievormen. Maar als het waar is, dat waarden een zo essentiële rol in de toekomst zullen gaan spelen, zou tenminste acht geslagen moeten worden op de

waarden die traditionele organisaties belichamen. Zou het niet zo kunnen zijn dat tenminste een deel van het traditionele middenveld feitelijk voor nieuwe uitdagingen staat, al was het bijvoorbeeld alleen maar om werk te maken van de doorwerking van christelijk-sociale waarden? Bezinning vergt institutionalisering en het staat niet op voorhand vast dat het nieuwe middenveld, althans voorzover nieuwe organisaties zich louter zouden be-

zighouden met oplossen van problemen, deze taken zullen aanvatten. Kortom, bij het denken over het middenveld past niet een zwart-witschema

in de zin van traditioneel tegenover nieuw.

4. Nu kan enig zwart-witdenken het boek niet worden ontzegd. Het komt ook voor op politiek terrein, niet in de laatste plaats in de richting van het CDA. Deze partij – "de enige overgebleven middenveldpartij (die) is wegge-zakt" (pagina 35) – wordt gekarakteriseerd als de steunpilaar van het oude middenveld. Bij dit wat karikaturale beeld moet toch worden bedacht dat het de christen-democratie bij het concept van een verantwoordelijke samenleving nooit ging om uitsluitend het traditionele middenveld. Het ging in de eerste plaats om het nemen van verantwoordelijkheid voor elkaar. Die notie is vanzelfsprekend niet beperkt tot traditionele organisaties, maar omvat evenzeer nieuwe sociale bewegingen. Deze benadering kan onder meer worden aangetroffen in het hoofdstuk 'Functie van maatschappelijke organisaties en instellingen' uit de 'Discussienota over de verantwoordelijke samenleving' (1987). Visies waarin het gemeenschapsdenken doorklinkt, behoren ook in de toekomst in het politieke en maatschappelijke debat naar voren te komen.

Verder kan enig zwart-witdenken worden aangetroffen bij de stellingname van de auteurs dat over de toekomst van het middenveld en de rol van de overheid daarbij nog niet zoveel goede ideeën bestaan. Aangezien het boek geen literatuurverwijzing bevat, is het moeilijk deze visie te doorgronden. Nu kan men over visies, studies en rapporten van mening verschillen, maar dat neemt niet weg dat er in tal van publicaties relevante aanknopingspunten te vinden zijn. Vanuit christen-democratische hoek kan dan bijvoorbeeld wor-

Het denken over waarden, cultuur en instituties biedt een stroming als de christen-democratie volop kansen. Het is de politieke kunst die kansen te benutten.

den gewezen op rapporten zoals 'Europa en maatschappelijke organisaties' (1993), 'Nieuwe wegen, vaste waarden' (1995) en 'Waarheid en waardigheid, Civil society en samenwerking in Europa' (1996).

5. Een laatste punt van kritiek betreft de markering van de rol van de overheid in de toekomst. Op dit punt lijken de auteurs enigszins te aarzelen. De filosofie van de kaderstellende overheid, die de rol van neutrale scheidsrechter speelt, zou moeten worden verlaten. De overheid zal vooral participierend moeten werken. De overheid zou op een andere manier naar de samenleving moeten kijken; zij zou in de toekomst vooral concepten moeten leveren in plaats van instrumenten. Het is opvallend dat waar eerder in het boek kritiek wordt geuit op de sturingsdrang van de politiek de slotparagraaf van het boek het opschrift heeft 'Het primaat van de politiek'. De overheid zou moeten "instappen in de waardendiscussie". "Het primaat van de politiek zou juist daardoor opnieuw gestalte kunnen krijgen. Niet door opnieuw te gaan sturen, maar door herstel van het politieke debat. Politieke partijen moeten zich weer gaan profileren op onderscheidende waarden, waardoor het debat in de samenleving kan worden gestimuleerd en het ontstaan van associaties in de samenleving wordt aangemoedigd" (pagina 98). Met het entameren van het waardendebat kan worden ingestemd, maar ligt het voor de hand dat thema te verbinden met 'herstel van het primaat van de politiek'? Noch afgezien van de principiële vragen die deze visie oproept, is het ook de vraag of een dergelijke visie zich verdraagt met het beeld van het middenveld dat de auteurs zelf, in hun scenario's, hebben opgeroepen.

Tenslotte

Het debat over het middenveld is weer volledig terug. In dat debat behoort het christen-democratisch gedachtegoed, dat gekenmerkt wordt door verantwoordelijkheid, gemeenschapsdenken en erkenning van de betekenis van zinvaring en de morele dimensie, voluit tot zijn recht te komen. Daarbij moet het oog worden gericht op bewegingen met een langer verleden én op nieuwe bewegingen. Tegen deze achtergrond is het beeld van het CIDA als de wegzakkende belangenbehartiger van een eroderend, traditioneel en verzuild middenveld minder gelukkig en wat betreft het christen-democratisch denken ook niet terecht. Dergelijke beeldvormingen kunnen echter alleen worden weggenomen als de werkelijke inhoud van het denken helder wordt neergezet, in filosofische maar ook in politiek-praktische zin. Dat leert het boek 'De toekomst van het middenveld'. De beleidskoers van paars biedt – en ook dat leert het boek – echter voldoende aanknopingspunten voor een herkenbare oppositie, niet eens zozeer vanwege de politieke verhoudingen, maar veel meer vanwege de principiële ordeningskwesaties die zich aandienen. Het denken over waarden, cultuur en instituties biedt een stroming als de christen-democratie volop kansen. Het is de politieke kunst die kansen te benutten.

Prof. mr. dr. J.P. Balkenende is werkzaam bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CIDA en bijzonder hoogleraar christelijk-sociaal denken over economie en maatschappij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

O. van Munster, E.J.T. van den Berg, A. van der Veen, 'De toekomst van het middenveld', Delwel/Berenschot Fundatie, Den Haag 1996. 98 pagina's. Prijs f 49,50, ISBN 90 6155 749 6.